

OPACTWO POCYSTERSKIE W BIERZWNIKU. BADANIA ARCHEOLOGICZNE

Kościół przyklasztorny w Bierzwniku woj. gorzowskie (do roku 1945 — Marienwalde) przestał pełnić swą funkcję sakralną w poł. XVI w., a klasztor adaptowany na potrzeby urzędników tzw. domeny podzielił los świątyni. Po II wojnie światowej miejscowość Bierzwnik pozostawała na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych, jak i turystycznych, co sprawiało, iż dawne opactwo pocysterskie, nie spełniające już od 400 lat swych funkcji, pozostawało w cieniu renomowanych i nadal czynnych klasztorów cysterskich, i na marginesie zainteresowań badaczy architektury. Wprawdzie obiekt został scharakteryzowany na początku XX w. przez P. Hoffmanna, a pod koniec lat 40-tych przez G. Chmarzyńskiego, ale dopiero koniec lat osiemdziesiątych przyniósł dłuższe opracowanie architektury bierzwnickiej przez Jarosława Jarzewicza¹. Weześniej, w latach siedemdziesiątych uposażeniem klasztoru zajmował się E. Rymar².

Obecnie, w związku ze zbliżającą się siedemsetną rocznicą przybycia cystersów do Bierzwnika, władze samorządowe, proboszcz funkcjonującej tu parafii rzymsko-katolickiej oraz wojewódzki konserwator zabytków w Gorzowie, wystąpili z inicjatywą kompleksowych badań obiektu archeologiczno-architektonicznych³.

¹ J. Jarzewicz, *Architektura kościoła pocysterskiego w Bierzwniku w: Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 s. 213–239 — tam też historia badań opactwa bierzwnickiego. Zainteresowania cystersami wiążą się z pracami Zespołu do Badań nad Historią i Kulturą Cystersów w Polsce, działającym pod kierunkiem prof. dr hab. Jerzego Strzelczyka przy Instytucie Historii UAM.

² E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Bierzwniku (Rozwój uposażenia i osadnictwa)*, „Przegląd Zachodniopomorski” t. 15:1971 z. 3 s. 37–62.

³ Badania archeologiczne podjęła w 1992 r. Ekspedycja Wykopalsk pod kierunkiem dr Barbary Stolpiak z Instytutu Prahistorii UAM, a główne założenia pierwszego sezonu badawczego opierały się na wytycznych opracowanych przez dr A. M. Wyrwę z Zespołu do Badań nad Historią i Kulturą Cystersów w Polsce przy Instytucie Historii UAM.

Badania rozpoczęto w roku 1992, koncentrując się na terenie, który zajmował niegdyś kościół przyklasztorny⁴. Zachowane budynki pozwalają stwierdzić, że zabudowania opactwa zajmują wyniesienie zlokalizowane po wschodniej stronie Jeziora Kuchta, na północnym skraju miejscowości Bierzwnik (ryc. 1). Kościół w swej zachowanej postaci posadowiono w najwyższej części wzgórza, zabudowania klasztorne na łagodnie opadającym stoku południowym i wschodnim, natomiast budynki gospodarcze na południowym obniżeniu i w części zachodniej. Różnica wysokości między punktem kulminacyjnym a brzegiem jeziora (wynosi obecnie 9,5 m) zmuszała niewątpliwie budowniczych do uwzględnienia tego parametru w projektowanym kompleksie. Stan zachowania obiektu – częściowo zniszczonego (kościół) czy przebudowanego (klasztor) przy równoczesnym braku wystarczających informacji ze źródeł pisanych co do jego wyglądu⁵ sprawia, że istotne stają się badania archeologiczne. Do najważniejszych zagadnień jakie miały pomóc rozstrzygnąć należały: określenie zasięgu kościoła, a więc określenie przebiegu jego fasady zachodniej; rozpoznanie podziału korpusu nawowego tzn. odsłonięcie filarów i ustalenie przebiegu ściany północnej; określenie kolejności następnych poszczególnych etapów budowy i wyodrębnienie jej faz.

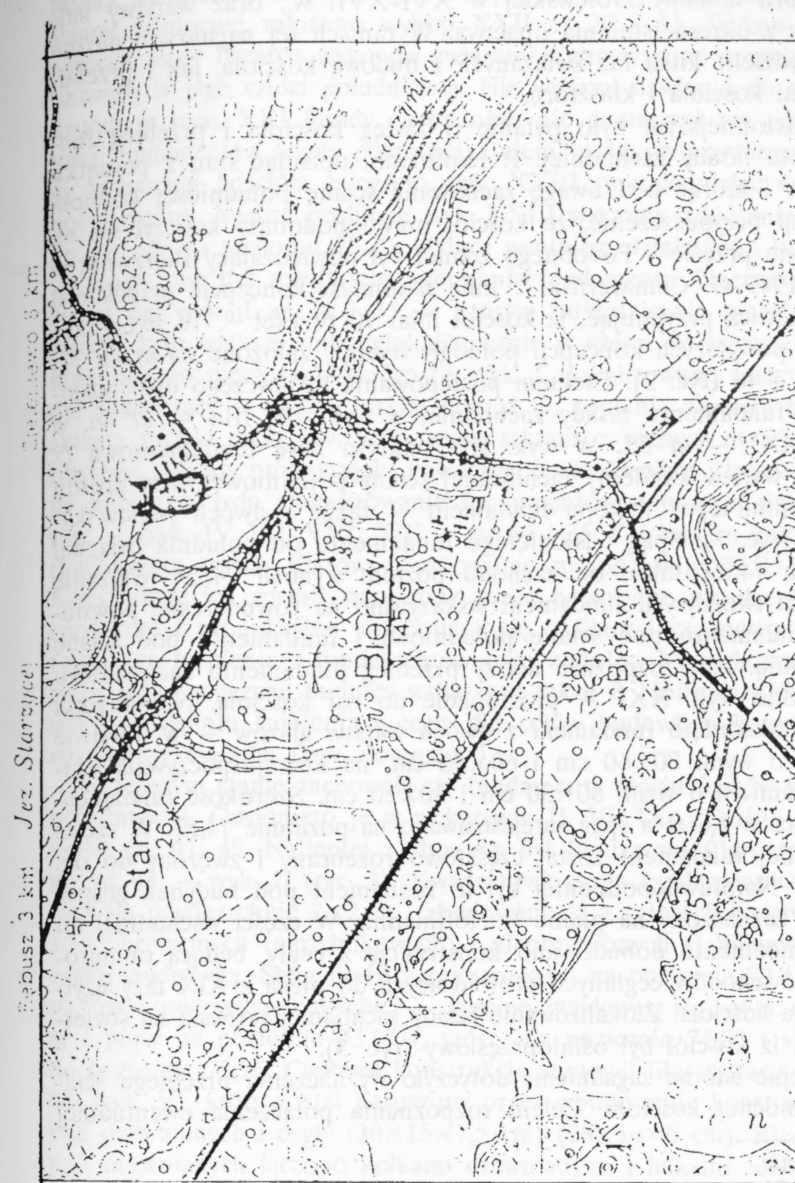
Celem uzyskania odpowiedzi na postawione pytania dokonano rozpoznania terenu byłego kościoła, zakładając w ciągu dwóch sezonów badawczych 22 jednostki wykopowe; wykonano także pomiary zachowanej części kościoła oraz południowego i wschodniego skrzydła klasztoru⁶ (ryc. 2). W rezultacie przeprowadzonych prac wykopaliskowych ustalono generalną stratyografię dla terenu kościoła, wyróżniając warstwę najmłodszą związaną z budynkiem gospodarczym oraz przebudowaniami dziewiętnastowiecznymi oraz przełomu XIX i XX w.⁷, i warstwę związaną z okresami funkcjonowania na terenie

⁴ Ogółem w ciągu dwóch sezonów przekopano 410 m² w tym 358,5 m² w związku z kościołem, 15,5 m² w kapitularku, 18 m² w wirydarzu oraz 18 m² na cmentarzysku. Na wielkości te złożyło się 25 jednostek eksploracyjnych zlokalizowanych na terenie b. kościoła i cmentarza, 6 wykopów sondażowych w kapitularku (w tym jeden od strony zewnętrznej) oraz 3 sondáže w wirydarzu. Dodatkowo założono sondaż interwencyjny na terenie budynku gospodarczego (garaż).

⁵ Wygląd opactwa znany jedynie z osiemnastowiecznej ryciny D. Petzolda. Por. J. Jarzewicz, dz. cyt.

⁶ Pomiary klasztoru wykonał mgr H. Michalski z IH UAM.

⁷ Zasięg budynków gospodarczych usytuowanych w obrębie korpusu nawowego zarejestrował w roku 1905 P. Hoffmann. Por. P. Hoffmann, *Nordische Cistercienserkirchen unter Berücksichtigung der Backsteinbaukunst*, Essen-Ruhr 1912 s. 69.

1. Bierzwnik stanowisko pierwsze – położenie opactwa pocysterskiego. Wyk. Teresa Świercz.

klasztoru domeny królewskiej w XVI–XVII w., oraz warstwy najstarsze z okresu istnienia opactwa. W ramach tej najstarszej można już wydzielić kilka faz związanych z budową kościoła, jak i przebudowami kościoła i klasztoru.

Najistotniejszym było pytanie o zasięg kościoła i przebieg fundamentu fasady zachodniej. P. Hoffmann, opisując stan z początku XX w. i biorąc pod uwagę zachowaną ścianę południową kościoła wysunął przypuszczenie, że kościół prawdopodobnie kończył się na siódmym przęśle⁸. Podobnego zdania był odwiedzający Bierzwnik w roku 1949 G. Chmarzyński⁹. Inną natomiast koncepcję przedstawił J. Jarzewicz przyjmując, iż kościół miał 10 przęseł¹⁰. W zweryfikowaniu powyższych koncepcji pomogły wykopy założone na arach 32, 33, 45 i 46 (ryc. 2). Efektem postępowania badawczego było odsłonięcie fundamentu fasady zachodniej w wyk. III, IIIa – ar 46, w wyk. XXI – ar 33. W wyk. IIIa odkryto ławę fundamentową (z dwóch warstw kamieni) zachowanej ściany południowej, a w profilu zachodnim tegoż wykopu fundament – także z dwóch warstw kamieni (ryc. 3). Spąg odsłoniętego fundamentu od południa osiągnął poziom 74,29, także od zachodu poziom wynosił 74,29. Wiązanie kamieni tworzących fundament wskazywało na równoczesne powstanie fundamentu pod ścianę południową i fundamentu pod ścianę zachodnią. Aby rozpoznać dalszy przebieg fundamentu zachodniego wytyczono wyk. XXI – prostopadle do osi kościoła. Na długości 3,5 m odsłonięto fundament z dwóch warstw głazów – w warstwie dolnej o wym. 80×60 cm i 60×50 cm, na której spoczywała warstwa kamieni o wym. 60×30 cm i 30×20 cm. Szerokość fundamentu wynosiła 1,6 m a spąg zarejestrowano na poziomie 74,53. W części północnej fundament został częściowo rozebrany i zwężony do ok. 30 cm. Najprawdopodobniej był to fundament pod budynek gospodarczy zaznaczony na planie P. Hoffmanna. W części wschodniej do lica fundamentu dobudowano konstrukcję z cegły, będącą obmurowaniem schodów ceglanych prowadzących do pieca z XIX fazy użytkowania kościoła. Zlokalizowanie fasady zachodniej pozwala na stwierdzenie, iż kościół był ośmioprzęsłowy (ryc. 3).

Kolejne istotne zagadnienie dotyczyło wyznaczenia przebiegu ściany północnej kościoła. Celem rozpoznania połączenia ewentualnej

⁸ *Tamże*.

⁹ G. Chmarzyński, *dz. cyt.*, s. 233. Autor kierował się osiemnastowieczną ryciną Petzolda.

¹⁰ J. Jarzewicz, *dz. cyt.*, s. 33. Autor kierował się osiemnastowieczną ryciną D. Petzolda.

fasady zachodniej ze ścianą północną oraz uchwycenia pozostałości ściany północnej założono wykop XXII ar 20 i 33. Wykop XXII wykazał ślady licznych wykopów związanych zapewne ze studnią usytuowaną w jego części południowej. Nie wykazał nawiązań do stwierdzonej w wyk. XXI fasady zachodniej, nie dostarczył też pozostałości fundamentów ściany północnej. Celem ustalenia przebiegu ściany północnej kościoła założono wyk. XXIII (uwzględniając dostępność terenu). Analiza profilu E wyk. XXIII wykazała zakłócenie układu warstw do poziomu 73,20, będące wynikiem działalności ludzkiej – mogły one być rezultatem wybierania fundamentu. Negatywny rezultat dał wyk. I ar 34 i 35, w którym odkształcenie pierwotnych warstw było większe przez zlokalizowanie w części W wykopu I domniemanego pieca szklarskiego (w wyk. I zlokalizowano zestaw źródeł świadczący o wytopie szkła: donice do topienia zestawu szklarskiego, próbki szkła tzw. łezki, masę szklaną z różnych etapów klarowania, odpady produkcyjne. Pośrednim stwierdzeniem istnienia ściany północnej było zlokalizowanie fundamentów północnej linii filarów – wyk. IV, VII, VIII, XIII – ar 34 i 35. Odsłonięto kamienne fundamenty trzech filarów posadowione na poziomie 73,85–73,90. Konstrukcje ich zostały naruszone przez nowożytny urządzenia gospodarcze i produkcyjne wspierające się o filary i częściowo wykorzystujące kamienie z fundamentów jako budulec. Na wykorzystanie ruiny jako magazynu budulca wskazywał także P. Hoffmann pisząc o wykorzystywaniu kamienia i cegły dla celów budowlanych wsi oraz rozbudowy-majątku (tzw. domeny)¹¹.

W lepszym stanie zachowały się fundamenty pięciu filarów w linii południowej. Odsłonięto je w wykopach: II, VI, IX₁₋₃, XII₁₋₄ – na arach 46, 47, 48. Najlepiej zachowany był fundament filaru trzeciego, ar 48 – wyk. II (ryc. 3). Kwadratowa stopa fundamentowa zajmowała powierzchnię 2×2 m i zbudowano ją z czterech warstw głazów obrobionych (narożnikowych) i nieobrobionych stabilizowanych cegłą zendrówką. Spąg filaru zarejestrowano na poziomie 73,41. Był to filar posadowiony najgłębiej – kolejne znajdowały się wyżej: czwarty i piąty na poziomie 73,63/4; szósty na poziomie 74,00 i siódmy na poziomie 73,96. Ciekawą konstrukcją stanowił filar czwarty – ar 48, wyk. VI, który został naruszony przez wbudowanie konstrukcji z bali drewnianych i cegły (30×15×7,5 cm) (28×14×6 cm). Elementy bali drewnianych łączono kołkami drewnianymi i hakami żelaznymi. Na poziomie 74,35 konstrukcja drewniana była przełożona warstwą

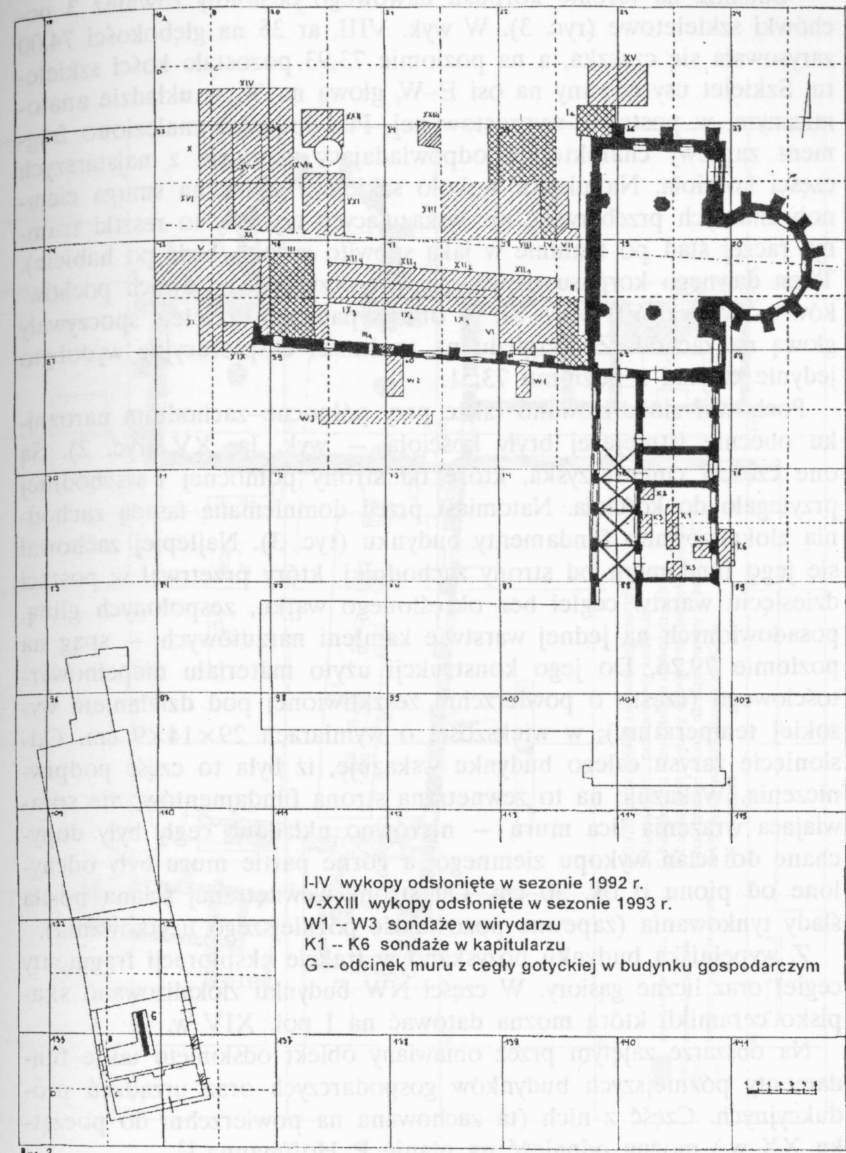
¹¹ P. Hoffmann, *dz. cyt.*, s. 73.

cegieł spojonych gliną. Spąg konstrukcji na poziomie 74,12. Natomiast fundament filara sięgnął poziomu 73,63. Konstrukcja drewniana naruszyła stabilność filara powodując przesunięcia kamieni konstrukcyjnych. Zbudowany z dwóch warstw dużych głazów (55×85 cm, 55×47 cm) stabilizowanych fragmentami cegieł; na koronie fundamentu kamienie-otoczaki (15×17 cm, 12×25 cm). Zapewne konstrukcja ta została wbudowana w filar w okresie pocysterskim. Kolejny fundament filara piątego – ar 47 zachował na poziomie stropu 74,92 ośmioboczny obrys.

Scharakteryzowane powyżej stopy fundamentowe filarów pozwoliły na ustalenie podziału wnętrza korpusu nawowego, dokumentując istnienie pięciu filarów w nawie południowej i trzech w nawie północnej, co łącznie z zachowanymi filarami w funkcjonującej części kościoła pozwala na określenie byłego kościoła jako ośmioprześlowego. Informacje o fundamentach kościoła uzupełnia fragment ławy fundamentowej ściany południowej odsłonięty w wyk. II – ar 48/61. Wyeksplorowano fundament na długości 2,5 m i szerokości 1,6 m, jego spąg był na poziomie 73,84. Fundament zbudowany był (podobnie jak fasady zachodniej) z dwóch warstw głazów noszących ślady rozbijania oraz (niektóre) obróbki. Przestrzeń między głazami wypełniały otoczaki. Głazy spoczywają na piasku – zaprawa jest niewidoczna. Możliwe, iż wynika to ze stosowania zaprawy opisanej przez P. Hoffmanna. Píše on, że jako zaprawy używano żwiru przemieszanego z piaskiem i gliną. Wskazuje też, iż gdy wiązanie nie następowało, wynikało to ze zbyt ścisłego ułożenia głazów, które uniemożliwiały wyparowanie wody, co doprowadziło do zgnicia wapna przed jego stwardnięciem¹².

Dla uzupełnienia informacji o podwalinach kościoła odsłonięto także fundament przypory narożnika północno-zachodniego istniejącego fragmentu świątyni – wyk. Ia, ar 35, 22. Na fundament składały się 4 warstwy kamieni, z których 3 warstwy to nieobrobione głazy o wym. 50/60×40/50 cm łączone zaprawą (opisaną wyżej). Najniższą warstwę stanowiły nieobrobione głazy o wymiarach 40/40 i 40/50 cm, uzupełniane otoczakami o średnicy 10–20 cm. Warstwa trzecia zalegała na podsypce z piasku. Piasek znajdował się także pomiędzy kamieniami z czwartej warstwy. Analiza fundamentu przypory wskazuje, że został on założony w tym samym czasie co fundament ściany. Stopa fundamentowa przypory zalegała głębiej (poziom 74,23) niż fundament pod ścianą (poziom 74,47).

¹² P. Hoffmann, *dz. cyt.*, s. 76.

2. Bierzwnik stanowisko pierwsze – usytuowanie wykopów. Rys. Teresa Świercz.

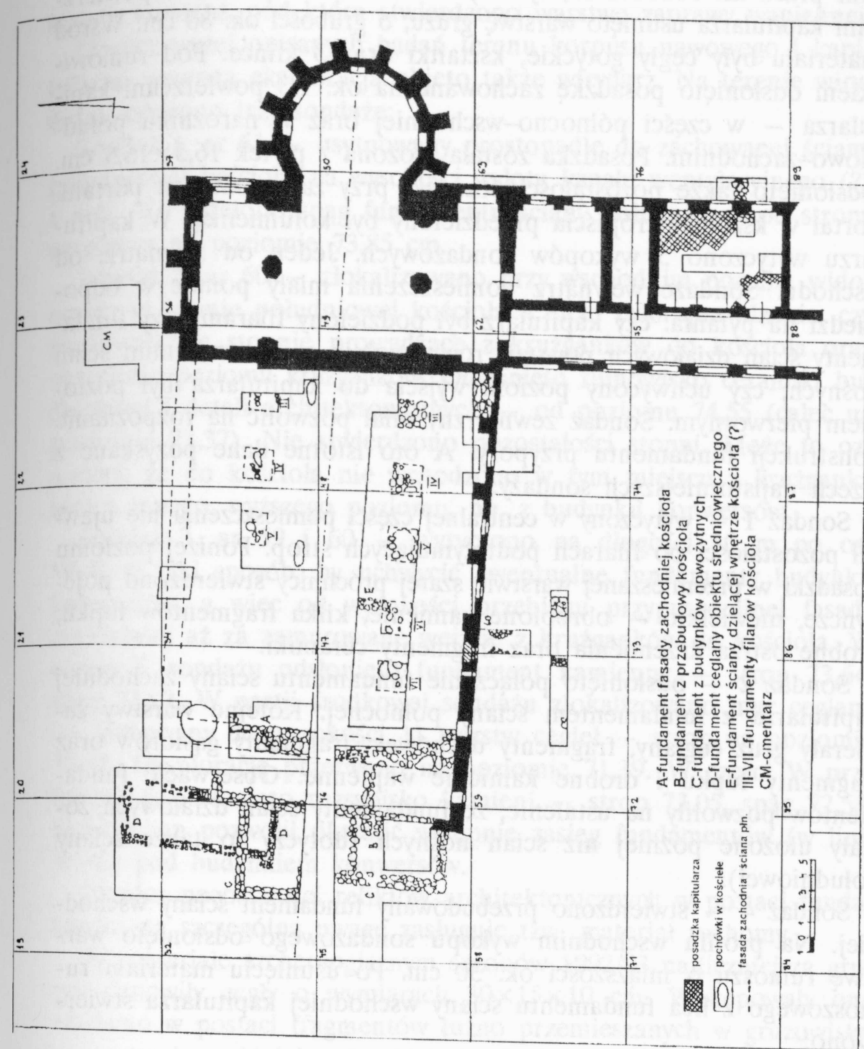
Badania na terenie korpusu nawowego odsłoniły również 3 pochówki szkieletowe (ryc. 3). W wyk. VIII, ar 35 na głębokości 74,00 zarysowała się czaszka, a na poziomie 73,93 pozostałe kości szkieletu. Szkielet usytuowany na osi E-W, głową na W, w układzie anatomicznym, w postawie wyprostowanej. Pod kręgami znaleziono fragment zaprawy charakterem odpowiadający zaprawie z najstarszych części kościoła. Na piasku wokół szkieletu widoczna smuga ciemnobrunatnych przebarwień nie wskazujących czy były to resztki trumny; raczej ślad po tkaninie w jaką spowito zwłoki (bądź po habicie). Teren dawnego korpusu nawowego dostarczył jeszcze dwóch pochówków – w wyk. VII oraz VI. W obu wypadkach szkielety spoczywały głową na zachód. Ze względu na trudności eksploracyjne wydobyto jedynie czaszki z poziomu 73,51.

Pochówki zlokalizowano także przy północno-zachodnim narożniku obecnie istniejącej bryły kościoła – wyk. Ia, XV (ryc. 2). Są one częścią cmentarzyska, które od strony północnej i wschodniej przylegało do kościoła. Natomiast przed domniamaną fasadą zachodnią zlokalizowano fundamenty budynku (ryc. 3). Najlepiej zachował się jego fundament od strony zachodniej, który przetrwał w postaci dziesięciu warstw cegieł bez określonego wążku, zespolonych gliną, posadowionych na jednej warstwie kamieni narzutowych – spąg na poziomie 79,26. Do jego konstrukcji użyto materiału niepełnowartościowego (często o powierzchni zeszkliwionej pod działaniem wysokiej temperatury), w większości o wymiarach 29×14×9 cm. Odsłonięcie zarysu całego budynku wskazuje, iż była to część podpiwniczenia. Wskazuje na to zewnętrzna strona fundamentów, nie sprawiająca wrażenia lica muru – nierówno układane cegły były dopychane do ścian wykopu ziemnego, a górne partie muru były odchylone od pionu o ok. 30 cm. Od strony wewnętrznej ściana nosiła ślady tynkowania (zapewne pozostałość późniejszego użytkowania).

Z wypełniska budynku pozyskano w trakcie eksploracji fragmenty cegieł oraz liczne gąsiorzy. W części NW budynku zlokalizowano skupisko ceramiki, którą można datować na I poł. XIV w.

Na obszarze zajęтым przez omawiany obiekt odsłonięto także fundamenty późniejszych budynków gospodarczych oraz urządzeń produkcyjnych. Część z nich (ta zachowana na powierzchni do początku XX w.) można odnaleźć na planie P. Hoffmanna¹³.

¹³ Mimo stałych nawiązań do późniejszej zabudowy kościoła, postanowiliśmy nie omawiać w powyższym opracowaniu tych relikwów architektury celem uwypuklenia pozostałości architektury cysterskiej.

3. Bierzwnik stanowisko pierwsze – kościół, klasztor, wirydarz z zaznaczeniem odsłoniętych murów. Rys. Teresa Świercz.

Poza rozpoznaniem korpusu nawowego kościoła, badania przeprowadzono również na terenie skrzydła wschodniego klasztoru w kapitulniku (korzystając z prac porządkowo-adaptacyjnych prowadzonych tam przez ks. Proboszcza, ryc. 3). W trakcie oczyszczania powierzchni kapitulnika usunięto warstwę gruzu, o grubości ok. 80 cm. Wśród materiału były cegły gotyckie, kształtki oraz 3 klince. Pod rumowiskiem odsłonięto posadzkę zachowaną na ok. 1/3 powierzchni kapitulnika – w części północno-wschodniej oraz w narożniku południowo-zachodnim. Posadzka została ułożona z płytek 16,5×16,5 cm. Odsłonięto także pozostałości posadzki przy zamurowanym portalu. Portal w kształcie trójkąta przedzielony był kolumnką. W kapitulniku wytyczono 5 wykopów sondażowych. Jeden od zewnątrz, od wschodu. Sondaże wewnątrz pomieszczenia miały pomóc w odpowiedzi na pytania: czy kapitulnik był podzielony filarami; czy fundamenty ścian działowych powstały równocześnie z fundamentami ścian nośnych; czy uchwycony poziom wyjścia do kapitulnika był poziomem pierwotnym. Sondaż zewnętrzny miał pozwolić na rozpoznanie konstrukcji fundamentu przypory. A oto istotne dane pozyskane z trzech najistotniejszych sondaży:

Sondaż 1 – wytyczony w centralnej części pomieszczenia nie ujawnił pozostałości po filarach podtrzymujących strop. Poniżej poziomu posadzki w przemieszanej warstwie szarej próchnicy stwierdzono pojedyncze, niewielkie – obrobione kamienie, kilka fragmentów łupku, drobne ostrza krzemienia oraz fragmenty ceramiki.

Sondaż 2 – odsłonięto połączenie fundamentu ściany zachodniej kapitulnika z fundamentem ściany północnej. Kolejne warstwy zawierały gruz ceglany, fragmenty dachówek, fragmenty gąsiorów oraz fragmenty łupku i drobne kamienie wapienne. Obserwacje fundamentów pozwoliły na ustalenie, że fundamenty ścian działowych zostały ułożone później niż ścian nośnych (dotyczy to także ściany południowej).

Sondaż 4 – stwierdzono przebudowany fundament ściany wschodniej. Na profilu wschodnim wykopu sondażowego odsłonięto warstwę rumoszu o miąższości ok. 30 cm. Po usunięciu materiału rumoszonego z lica fundamentu ściany wschodniej kapitulnika stwierdzono:

- cofnięcie lica fundamentu w kierunku wschodnim o ok. 50 cm w stosunku do dwóch warstw kamieni stanowiących podstawę fundamentu;

- w materiale wypełniającym opisywaną warstwę fundamentu znajdowały się pojedyncze niewielkie kamienie, duże fragmenty dachów-

- ki – palcówki, fragmenty płytek posadzkowych o grubości 5 cm oraz przekładki stabilizacyjne takiego samego rodzaju jak przy filarach;

- warstwa rumowiska została narzucona na warstwę płasko ociosanych kamieni, pod którą stwierdzono warstwę zaprawy wapiennej.

Oprócz wyżej opisanych badań terenu korpusu nawowego i kapitulnika, wstępną eksploracją objęto także wirydarz. Na terenie wirydarza założono trzy sondaże:

Sondaż 1, ar 61 – usytuowany prostopadle do zachowanej ściany południowej kościoła, na wysokości wylotu kanału wentylacyjnego (?) z wyk. VI. ustalono spąg fundamentu ściany południowej od strony wirydarza na poziomie 73,85 cm.

Sondaż 2, ar 60 – zlokalizowano przy wschodnim portalu, widocznym w ścianie południowej kościoła. Celem było sprawdzenie, czy zachowały się stopnie prowadzące z krużganków do kościoła oraz określenie poziomu krużganków. Odsłonięto rumowisko ceramiki budowlanej i detali architektonicznych – od poziomu 74,55 (calec na poziomie 73,37). Nie stwierdzono pozostałości stopni. Może to oznaczać, że do kościoła nie wchodziło w tym miejscu z krużganka lecz z innego, wyższego poziomu, np. z budynku konwersów.

Sondaż 3, ar 59 i 60 – wytyczono na długości 10 m po osi W-E w taki sposób, by uchwycić ewentualne fundamenty budynku konwersów, a więc od wysokości przebiegu przypuszczalnej fasady zachodniej aż za zamurowane wejście z krużganków do kościoła. W części E sondażu odsłonięto fundament kamienny – strop 73,64, spąg 73,12. W partii środkowej sondażu zlokalizowano mur ceglany – zachowany do wysokości 11 warstw cegieł – strop na poziomie 72,82. Eksplorację przerwano na poziomie 71,39. W części W przy ścianie S odsłonięto rozsypisko kamieni – strop 73,05, spąg 72,58. Sondaż ten pozwolił określić wstępnie zasięg fundamentów (w linii W-E) pod budynkiem konwersów.

Oprócz pozostałości relikwów architektonicznych w postaci fundamentu na szczególną uwagę zasługuje tzw. materiał ruchomy.

W materiale archeologicznym sezonów 1992/93 najliczniejszą grupę stanowiły cegły o wymiarach 30×15×10 cm. Występowały one zarówno w postaci fragmentów luźno przemieszanych w gruzowisku z detalami z późniejszych obiektów funkcjonujących na terenie kościoła; były też użyte wtórnie, wbudowane w późniejsze konstrukcje. Stwierdzono także występowanie cegieł w wymiarach 32×14×13 cm na terenie dawnego korpusu nawowego (wykop VIII), oraz w kapitulniku (sondaż 3). Wśród cegieł formatowych tzw. dostosowanych

wymiarami do wbudowania w ciąg muru¹⁴ występujących na badanym terenie można wyróżnić: cegły formatowe zaokrąglone, cegły o jednym narożniku ściętym na ukos, cegły o jednej ścianie sprofilowanej. Wyróżniono także płytki posadzkowe — odsonięto je na terenie kościoła, w wirydarzu i kapitularku — różnią się formatem i barwą. Wśród materiałów ceramicznych do pokrycia dachów wyodrębniono wstępnie kilka typów dachówek i gąsiorów. Odrębną grupę detali architektonicznych stanowią elementy profilowane portali. Wśród pojedynczych znalezisk na uwagę zasługują: ceramiczna płyta z wyobrażeniem zoomorficznym, konsola o geometrycznej formie, oraz element ceramiczny z wyobrażeniem antropomorficznym.

Fragmety bądź całe cegły formatowe o różnie ukształtowanej ścianie występowały głównie w wykopach (IV, VIII, VII, XIII) obejmujących część północną nawy głównej kościoła między przęsłami trzecim a piątym. Z cegieł o wymiarach 29×13×8 cm został zbudowany mur obiektu średniowiecznego zlokalizowany na zachód od domniemanej fasady zachodniej (wykopy: X, XVI, XVII, XIV, XVIII). Na bardzo bogaty ilościowo i różnorodny zespół elementów ceramicznych do pokrycia dachów natrafiono w wykopach X, XVII i XVIII usytuowanych na północny zachód od domniemanej fasady zachodniej. W obrębie odsłoniętego fundamentu obiektu średniowiecznego o nieokreślonym jeszcze przeznaczeniu znajdowała się warstwa gliny zawierająca dużą ilość dachówek i gąsiorów m. in. dachówki typu „mnich”, „mniszka” (gr. 2 cm, dl. 44 cm), dachówki proste (42×16,5×2,5 cm) z charakterystycznym wzdłużnym śladem palców oraz kilka typów gąsiorów. W trakcie przeprowadzonych badań stwierdzono występowanie kilku rodzajów płytek posadzkowych. W nawie głównej kościoła między przęsłem piątym a szóstym (wykop XIII) natrafiono na pojedyncze płytki posadzkowe o wymiarach 25×25×5 cm. W części zachodniej natomiast (wykop XII₄) wśród innych detali architektonicznych (m. in. elementy obramowania portalu) znajdowało się kilka fragmentów płytek o wymiarach 20×20×4 cm. Powierzchnię posadзки, którą odsłonięto w kapitularku tworzyły regularnie ułożone jasne płytki — o boku 16,5 cm gr. ok. 5 cm. Nieliczne uzupełnienia posadзки w części północno-wschodniej kapitularku zostały wykonane z płytek o boku 22 cm i gr. 5 cm. Elementy żeber stropowych prawdopodobnie ze sklepień skrzydła zachodniego krążanków znaleziono w sondażu 2 w wirydarzu wytyczonym na wprost zamu-

¹⁴ M. Krause, *Die Verwendung der Backsteine beim Bau des Klosters Chorin*, „Choriner Hefte” 1: 1991 s. 14–24.

rowanych drzwi w przęśle siódmym kościoła oraz w grubej warstwie rumoszu ceglanego w sondażu 3 wytyczonym na terenie wirydarza w linii W-E, przecinającym teren w poprzek domniemanego przebiegu skrzydła budynku konwersów¹⁵. Na elementy z obramowania portalu natrafiono w konstrukcjach ceglanych odsłoniętych w zachodniej części nawy głównej kościoła (wykop XII₄). Elementy te użyte jako materiał wypełniający podmurówki ceglane pod konstrukcję pieca usytuowanego między szóstym a siódmym filarem nawy południowej. Konsola o geometrycznej formie odwróconego ostrosłupa z kulistym zakończeniem — identyczna z prezentowaną przez J. Jarzewicza konsolą z południowego krążanka¹⁶ została użyta jako element stabilizacyjny rynny ceramicznej związanej z produkcyjnym wykorzystaniem terenu kościoła. Obok wspornika z tej samej warstwy gruzu wydobyto prostopadłościenny element ceramiczny z fragmentem wyobrażenia twarzy. Usytuowanie obu detali odpowiada środkowej części nawy głównej kościoła na wprost czwartego przęsła.

Poza domniemanym zasięgiem kościoła odsłonięta została znacznych rozmiarów płyta ceramiczna (27×27×8 cm). Znajdowała się ona w wykopie III przy przedłużeniu ściany południowej kościoła. Wraz z innymi elementami (cegły formatowe) użyto jej do budowy stopnia schodów prowadzących do pomieszczenia zbudowanego na zachód od domniemanej fasady zachodniej, między przedłużeniem ściany południowej kościoła a późniejszą ścianą budynków usytuowanych na terenie kościoła (ryc. 3). Odnaleziona płyta ceramiczna przedstawiająca prawdopodobnie wizerunek jednorożca (?) otoczonego wicią w formie koła z zaznaczonymi w narożnikach formami trójliścia jest zbliżona swymi wymiarami do wymiarów płyty ceramicznej z wyobrażeniem trzech ryb o wspólnej głowie — wtopionym w koło¹⁷.

Detale architektoniczne (ryc. 4 i 5) odnalezione w trakcie badań archeologicznych na terenie kościoła, wirydarza, w kapitularku oraz na terenie zabudowań klasztornych (wykop w obrębie obecnego budynku gospodarczego) potwierdzają związki ze strzechą budowlaną wznoszącą klasztor w Chorin omówione w artykule J. Jarzewicza¹⁸. Elementem nowym, potwierdzającym te związki jest odnalezienie płyty ceramicznej (ryc. 4) będącej prawdopodobnie elementem fryzu dzielącego, być może, fasadę zachodnią. J. Jarzewicz opierając się na rycinie Petzolda (jedynym znanym wyobrażeniu zespołu Marien-

¹⁵ P. Hoffmann, *dz. cyt.*, s. 68.

¹⁶ J. Jarzewicz, *dz. cyt.*, s. 224 ryc. 11.

¹⁷ *Tamże*, s. 229 ryc. 16.

¹⁸ *Tamże*.

walde pochodzącym z połowy XVIII w.) zakładał, że kondygnacje fasady oddzielał gzyms¹⁹. Niewykluczone jest jednak zastosowanie do podziałów fasady zachodniej w Bierzwniku płyt ceramicznych tworzących fryz. Byłoby to analogiczne rozwiązanie jak w Chorin, gdzie zastosowano podziały z płyt tworzących fryzy na fasadzie zachodniej (fryz palmetowy) na północnym szczycie transeptu, fryz z wyobrażeniem winnej latorośli, fryz z wyobrażeniami zoomorficznymi – na szczycie południowym browaru oraz fryz wieńczący korpus kościoła²⁰. Wielostronne wykorzystanie płyt fryzowych w zespole klasztornym w Chorin i stwierdzone liczne związki Bierzwnika z tym zespołem dają podstawę do przypuszczenia, że płyta ceramiczna z wizerunkiem jednorożca (?) może być elementem wystroju zewnętrznego kościoła bądź innego budynku klasztorowego w Bierzwniku.

Odrębnym problemem jest zbieżność formy przedstawionego powyżej detalu ceramicznego z detalem przedstawiającym trzy ryby o wspólnej głowie. Podwojony wymiar cegły formatowej (28×28×8 cm), brak powierzchni do osadzenia żeber oraz otworu służącego do wietrzenia mogłoby sugerować, iż jest to także płyta fryzowa bądź element innego rodzaju wystroju wnętrza²¹.

Wnioski

Na podstawie dotychczas przeprowadzonych badań wykopaliskowych określono: zasięg korpusu nawowego na 8 przęseł, co wyraża się następującymi wielkościami: – długość korpusu nawowego 32 m, szerokość wewnątrz 19 m, długość całkowita kościoła 44 m, długość całkowita we wnętrzu 41,4 m.

Istnienie kolejnych przęseł zostało wykluczone przez: a) brak śladów kolejnych filarów; b) odsłonięcie fundamentu A od W o szerokości 1,6 m, łączącego się z fundamentem ściany S także o szerokości 1,6 m; c) istnienie fundamentów budynku średniowiecznego w odległości 3 m na zachód od domniemanej fasady; d) wyraźne zaniechanie zawartości kulturowej w W części wykopu V oddalonej od fundamentu A o 13 m. Podważa to koncepcję J. Jarzewicza, że kościół był dziesięcioprzęsłowy i bardziej zbliża nas do sugestii P. Hofmanna i G. Chmarzyńskiego, którzy analizując pozostałości ściany południowej przypuszczali, iż kościół kończy się na siódmym przęśle.

¹⁹ Tamże, s. 233.

²⁰ M. Krause, *dz. cyt.*, s. 17.

²¹ Tamże, s. 23.

4. Płyta ceramiczna z wyobrażeniem ryb. Rys. Teresa Świercz.

Analizując odsłonięte fundamenty można wysunąć przypuszczenie, iż fundamenty ściany północnej i stopa fundamentowa trzeciej przypory powstały w tym samym czasie. Także fundamenty ściany południowej i fasady zachodniej są sobie współczesne (fundament A – ryc. 3).

Fundament skrzydła wschodniego w kapitularku i odsłonięte w nim ubytki (sondaż 4) oraz przebudowy (sondaż 2) wskazują na drugą fazę budowy (prawdopodobnie na zachowanych fundamentach).

Odsłonięte stopy fundamentowe filarów wskazują, że ciąg filarów poczynając od czwartego posadowiony został płycej niż filar trzeci, a materiał, jakkolwiek stabilny, nie został tak starannie opracowany jak w filarze trzecim. Być może budowa kościoła przebiegała etapowo: pierwszy etap obejmował chór i korpus nawy do trzeciego przęsła, natomiast w drugim etapie powstała pozostała część budowli wraz z fasadą zachodnią (fundament A). Trudno jednak w chwili obecnej określić domniemaną datę zarówno pierwszej jak i drugiej fazy budowy. Można jedynie przyjąć tezę J. Jarzewicza o budowie kościoła w pierwszej połowie XIV w. Fundament B, na którym była posadowiona fasada zachodnia budynków gospodarczych uwzględnionych na planie P. Hoffmanna powstał zapewne w okresie przebudowy zespołu na potrzeby siedziby elektorów brandenburskich. Świadczą o tym liczne archeologiczne detale datowane na XVII/XVIII w., jakie zlokalizowano w obrębie pomieszczenia istniejącego w wyk. III (między fasadą kościoła A, a wschodnią stroną fundamentu B).

Najprawdopodobniej w tym okresie powstały też obiekty od strony zachodniej posadowione na fundamentach C. Zarówno fundament B jak i fundament C naruszyły obiekt średniowieczny, którego fundamenty ceglane odsłonięto na północny-zachód od domniemanej fasady zachodniej. Wspomniany obiekt średniowieczny jest przypuszczalnie tym budynkiem, jaki na swej rycinie przedstawił Petzold na tle fasady zachodniej. Zarówno nałożenie fundamentów B i C na obiekt średniowieczny D, jak i wypełnienie obrysu tych fundamentów fragmentami ceramiki budowlanej oraz detali architektonicznych wskazują na pracę adaptacyjno-budowlaną prowadzoną na terenie byłego kościoła.

Poza źródłami związanymi ze średniowiecznym opactwem oraz nowożytnymi jego adaptacjami, zwłaszcza bogatym inwentarzem zabytków szklanych oraz pozostałościami związanymi z hutnictwem szkła na stanowisku pierwszym, stwierdzono także pozostałości osadnictwa pradziejowego, a mianowicie: z okresu mezolitu, neolitu oraz wpływów rzymskich.

5. Płyta ceramiczna z wyobrażeniem jednorożca. Rys. Teresa Świercz.

BARBARA STOLPIAK, TERESA ŚWIERCZ

**THE FORMER CISTERCIAN ABBEY AT BIERZWNIK —
AN ARCHAEOLOGICAL STUDY**

Summary

An archaeological and architectural study of the former Cistercian abbey at Bierzwnik near Gorzów (Marienwalde bei Landsberg/Neumark) began in 1992. The excavations concentrated on the area which used to be occupied by the nave. The foundation of the western façade was identified. Further explorations exposed the south wall foundation as well as three walls in the northern aisle. As there are three extant wall sections in the present-day church, we may conclude that the Cistercian abbey had eight bays. Three skeletons, buried in the proper anatomical posture, were found on level with the foundations. Remains of brick foundations were exposed in front of the western façade; they belonged to a house, which, on the basis of some pottery found on the spot, is believed to go back to the beginning of the 14th century. More excavations were conducted in the eastern wing of the abbey, in the chapter house. They resulted in the determination of the ground level of the original convent buildings. Preliminary excavations have also begun on the grounds of the viridarium, where the foundations of what may have been the converts' house (on the E-W axis) were exposed. Apart from a number of architectural details, a great deal of pottery was also unearthed in the course of the study.

Translated by Andrzej Branny